

az összeesküvést megakadályozták. Perzsia királya fölkereste a kurdisztáni hegyekben lakó zsidókat, és azok elküldtek az exilarcháért, hogy segítségükre siessen és megengesztelje a királyt; meg is békítették száz aranyrúddal, amit nekiajándékoztak, és az országra békesség köszöntött ezután.”

Tudelai Benjámín egy évszázaddal a híres itáliai utazó, Marco Polo (1254–1324) előtt élt; beutazta Közép- és Kelet-Ázsiát, s visszaemlékezései nagy hatást tettek kortársaira, kitágítva a hajdani országokkal folytatott kereskedelem lehetőségeinek határát. Tudelai Benjámín följegyzéseit nagy haszonnal forgatták azok a zsidók, akik új megélhetési forrásokat kerestek, és érdeklődtek a külső országokkal való kereskedés iránt. Könyve valószínűleg útikönyvként is szolgált azok számára, akik nehéz időkből másodszor szándékoztak költözni. Kétségtelen, hogy egyszerű utazók és rabbinikus küldöttek, akik a zsidó diaszpóra és Izrael földjének helye-

it látogatták meg, használták Benjámín útikönyvét, és az általa említett útvonalakat követték.

Benjámín könyvét a nyomtatás feltalálása előtt állították össze, kézzel másolták, kéziratos formában terjesztették. Ezért másolói tévedések rontják a munkát, főképp a számok hibásak, amelyeket a héberben inkább betűkkel, semmint számokkal jelölnek.

A *Tudelai Benjámín utazásai*-t először Konstantinápolyban nyomtatták ki 1543-ban, a könyv borítólapján a következő szöveggel: „Az áldott emlékezetű Benjámín rabbi utazásai, nyomtatott Sztambulban, Ófényesége, a hatalmas császár és szultán, Szulejmán városában, uralkodásának 22-dik esztendejében.” Később, 1566-ban Ferrarában is kiadták. Tudományos és kritikai kiadása először 1903-ban Eleizer Halevi Greenhut rabbi, majd 1907-ben Londonban Mordecai Nathan Adler tollából jelent meg.

BALÁZSI JÓZSEF ATTILA FORDÍTÁSA

Jakob M. Hassan

HALDOKLÓ KULTÚRA

Szefarád a mai héber nyelven „Spanyolországot” jelent. Am spanyol nyelven *szefárdok* nem a szefarádi zsidók, hanem – ahogy az akadémiai szótár a kifejezést meghatározza – a spanyol *eredetű* zsidók – akik a középkor végén elhagyták a hispán királyságokat – és leszármazottaik mind a mai napig. Szefárdoknak nevezni a középkori hispán királyságok zsidóit, amint azt nem kis sznobizmussal gyakran teszik, több mint felületes meghatározás: durva hiba a spanyol szefárd szóra alkalmazni ugyanazt a jelentést, amit annak megfelelője héberül jelent; avagy talán nem volna-e több mint ostobaság *mudéjárnak* vagy *morisconak* (és miért ne mindjárt *mózarab* vagy *muladí?*) mondani az al-andaluzi hispán-arabokat.

Megjegyzendő, hogy éppen olyan gyakori és hibás szemantikai következtetés szefárdoknak nevezni a keleti országok zsidóit (Jemen, Perzsia), akiknek ősei sohasem éltek az Ibériai-félszigeten, és csupán az közös bennük a szefárdokkal, hogy nem askenáziak.

Szefárd tehát a pontos neve mindazon zsidóknak, akik családfájukat szefarádi zsidó őshöz vezethetik vissza; minket azonban a spanyol kultúra szempontjából azok a szefárdok érdekelnek, akik Spanyolországból való távozásuk után megőrizték a hispán kultúrát, amelynek legjelentősebb vonása kétségtelenül a nyelv.

ELTÉRŐ ÚTIRÁNYOK

Szükségesnek látszik felidézni néhány történelmi adatot. Spanyolországból távozván, a szefárdok különböző irányba indultak. Egyesek szárazföldi úton Portugáliát vagy Dél-Franciaországot választották. Azok között, akik tengerre szálltak, voltak akik a rövidebb útra vállalkoztak, és átkelve a Szoro-

son, az Alborán tengerén, az észak-afrikai országokba jutottak. Portugália útjain – és a nem mindig őszinte kikeresztelkedés keresztútján – éveken, évtizedeken át rejtegették zsidóságukat, és már jól benn járván a 17. században, végül nyíltan visszatértek a zsidó hitre, s Amszterdamban és más nyugat-európai városokban közösségeket alapítottak (irodalmuk, legyen bármennyire szefárd vagy nem szefárd: spanyol menekültirodalom). A többség azonban Keletnek vette útját.

Olaszország végcél és egyben átmenő állomás volt sokaknak, kik keletebbre igyekeztek, a török-balkáni térségbe, az Ottomán Birodalom területére, mely abban az időben kiterjedése és hatalma delelőjén állt (emlékezzünk Lepantóra), és ahol a szefárdok kedvező fogadtatásra találtak. Szaloniki, Konstantinápoly, Szmirna, Adrianópolisz (Edirna), Ródosz, Szkopje, Monasztir (Bitolj), Szarajevó, Szófia, Rusce (Ruse), Filipópoli (Plovdiv), ez csak néhány a szefárd települések sűrű hálózatának legjelentősebb pontjai közül, mely településhálózat a mai Görögország, Albánia, Jugoszlávia, Bulgária és Románia déli felén terült el, és természetesen Törökországban, de hozzájuk kell még adni Tétuánt, Tangert vagy Larachet a Szoros övezetében, még délebbre Fezt, Jeruzsálemet, Safedet az ottomán Palesztinában, sőt még Bécsset is, Európa szívében. Ebben a széles zónában maradt fenn évszázadokon át a szefárd nyelv, és virágzott ezen nyelven az irodalom.

A nyelv megtartásának kedvezett az oszmán-török birodalom decentralizált politikai, társadalmi és közigazgatási szerkezete. Ugyanúgy, mint a görögöknek, a bolgároknak, az örményeknek és sok más nemzetnek, melyek a szultáni hatóságoknak alárendelt társadalom szövevényét képezték, a szefárdoknak is megvolt a maguk identitási jellege, a vallás (a zsidó) és a nyelv (a szefárd), melynek fenntartása biztosította önnön azonosságuk mint nemzetiség megmaradását a környező népek között; nemhiába, hogy többféle helyi megnevezés jelzi a

SPANYOL ZSINAGÓGA BELSEJE. A SZARAJEVÓI HAGGADA ILLUSZTRÁCIÓJA, 14. SZÁZAD. SZARAJEVÓ, NEMZETI MŰZEUM

nyelv zsidó jellegét – *judío, judesmo* – ugyanúgy, mint a *jiddis jiddisül*.

Ez a nyelv nem volt – amint oly felületesen mondták (és még ma is ismétlik!) – az arany század spanyolja, melyet csodálatos módon „kövületként” megőriztek. A szefárd mint nyelv kétségtelenül a kasztíliai reneszánsz kori spanyolból eredt, és fonológiai rendszere elég hasonló ahhoz; de a szefárd dinamikus nyelv volt, mely ugyanúgy változott, mint minden élő nyelv (csak a holt nyelvek nem változnak), és így századokon át nem kisebb fejlődésen ment át, mint a spanyol nyelv, csak éppen eltérő módon.

Az első szembeötlő (és nem a hallható) különbség az, hogy a szefárdot – ugyanúgy, mint a jiddist és más zsidó történelmi nyelveket – tradicionálisan a héber ábécével írják.

Ez az aljamiált szefárd szövegnek „egzotikus” külsőt kölcsönöz, ami gyakran elbátortalanította a hispanisták érdeklődését; a rest hispanistákét, mondanám, akik nem tudták legyőzni ösztönös gyanakvásukat az ismeretlennel szemben, vagy nem akarták vállalni a fáradságot, hogy megtanulják az egyáltalán nem ezoterikus fonetikai értékű héber írásmódot, és megszokják, hogy jobbról balra kell olvasni.

Csupán ebben a században kezdték fokozatosan elhagyni a tiszta aljamiada írásjeleket, és váltották fel különböző latin betűs írásmódokkal, azon nyelv – török, francia, szerb-horvát és legújabbban angol – ortográfiája szerint, melyet legjobban ismert az, aki éppen írta, vagy pedig mindenfajta sajátos ortográfia nélkül (erre példák találhatók azokban a szefárd cikkekben, melyeket néha a spanyol sajtó leközlött).

SZÁJHAGYOMÁNY

A hozzáférhetőség másik pólusán található a szájhagyomány útján terjedő szövegek, melyek iránt már egy évszázada lelkesednek az irodalmi hagyományok gyűjtői. Néhány változat archaikus furcsasága vagy költői érdeme sok esetben igazolja igen kiváló hispanistáknak a szefárd románc- és dalgyűjtemények iránti érdeklődését, de nem minden esetben; közvetve helyrehozhatatlan károkat okozott a szefárd irodalom ismeretének ama bevett közhely, hogy a szefárd irodalom nem más, mint románc, az ismeretlenség homályába utasítva így az összes, szerzővel rendelkező, sok-sok irodalmi alkotást.

Sok szefárd szöveg azt a régi szokást tükrözi, hogy ladinalja, vagyis spanyol románcként (azaz mai kifejezéssel élve, „érthető nyelvre”) fordítja a Bibliát és más héber szent könyveket; innen ered a szefárd nyelv régies *ladino* elnevezése, annak megfelelően, hogy románcokká változtatja a héber szövegforrásokat.

A ladino nyelven írt szövegek többsége – főleg a régiek – inkább szolgálai, semmint irodalmi fordítás, az irodalmi törekvések elképzelhető maximuma az, hogy megkísérlik visszaadni a ladino fordításban a héber eredeti lingvisztikai vonásait (például a *faces* szót többes számban és nem faz „arc”-nak fordítják, minthogy a megfelelő héber *panim* szó többes számú).

Vannak szerzők – én nem, az biztos –, akik a ladino megnevezést leszűkítik eme gyalázatosan szolgálai fordítások nyelvére. Közvetlenül a kiütetés után a szefárdok nyelve nem különbözött lényegesen a kortárs spanyolokétól, még akkor sem, ha nagyon aljamiáltan írták (a középkorból ránk maradt néhány zsidók által aljamiált spanyol szöveg); de egy évszázad után már kikristályosodott mint önálló lingvisztikai rendszer.

KLASSZIKUS MŰVEK

A 18. században keletkeztek a szefárd irodalom azon klasszikus művei, melyeket helyszűke miatt csupán néhány esetvonással vázolok fel. A *Meam loez*, melyet Jacob Juli 1730-ban, Konstantinápolyban fogalmazott vagy kezdett, átfordító újraötözése a hagyományos rabbinikus bölcseltek a legkülönbözőbb – nem pusztán vallásos – témákról, amit a Biblia héber szövegét magyarázva írt, és vaskos kötetek tucatjaiban közöltek és ismételten kiadtak.

Kortársaival szemben, akik a rabbinikus tudományokat csupán héber nyelven művelték, Juli készletre érezte magát – és elég merész volt –, hogy a judaizmus klasszikus forrásából merített bölcselést a nép számára érthető nyelvre átültesse, az irodalmi nyelv rangjára emelve ezzel a szefárdot. Vajon melyik olvasónak ne jutna eszébe a mi Bölcsnek nevezett királyunk, aki fél évezreddel előbb éppoly merészen spanyol románcba foglalt olyan bölcselést, melyet korabeli szokás szerint latinul kellett volna megfogalmazni?

Más szerzők a dalköltészetet művelik, végtelen versfolyamokban a zsidó múlt nagy hőseit és mítoszait, a judaizmus hiedelmeit és erkölcsi értékeit, a szefárd nép történelmét, a közösséget különösképp érintő eseményeket (háborúk, földrendgések, jégverés és tűzvész stb.) vagy a dalnok személyes élményeit éneklik meg.

Ez a „regős” szerep emeli a dalokat – de nem a románcköltészetet – a szefárdok „nemzeti” költészetévé; egyedülálló szerkezeti formájuk, a középkori reminiscenciák, a balkáni hatások és a szabad alkotás ötvözete, szintézise teszi figyelemre és tanulmányozásra méltóvá. Némelyik szöveg költői szépsége (nem is említenék mást, csak József hőstetteit, 1732-ből) gyönyörködtető olvasmány.

Íme, a szefárd irodalom – és ennél is jóval több volt, amikor napja delelőn állt. Az elmúlt száz évben azonban sorvadásnak indult, mert fokozatosan megszűntek azok a körülmények, melyek a megelőző négy évszázad folyamán eltették és fejlődését táplálták.

A 19. század közepétől a szefárdok lakta területeken a Zsidó Világszövetség francia iskolahálózatot létesített, és a kultúra nyelvkeként a francia nyelvet – és ezáltal a francia irodalom termékeit és kulturális értékeit – terjesztette a szefárdok között.

A szefárd irodalom új műfajok (színház, regény, individuális költészet, tudomány, újságírás) és új témák befogadásával gazdagodik; a szefárdok azonban egyre kevésbé találnak élvezetet klasszikusaik olvasásában, letűnt világhoz tartozónak vélik őket; és ami még rosszabb, már nem becsülik a kultúra nyelvkeként és szűk körbe száműzik a nyelvüket.

Ehhez még hozzájárult – a birodalom feldarabolásának következményeképp – a korábban egységes szefárd települések felbomlása, a pedagógiai irányzatok megállíthatatlan változásai, az állandó elvándorlás, mely a századvégtől kezdve egyre zsugorítja az ősi szefárd települések övezetét, ezzel szemben a földgolyó bármely csücskében, Európa és Amerika új országaiban letelepedett szefárdok saját kultúrájának elvesztése és mint végső kegyelemdőfés, a náci megszállás alatt a balkáni szefárdok millióinak deportálása és kiirtása. A végeredmény a hajdani szefárd „nemzet” eltűnése. Így aztán érthető, hogy a szefárdok hispán hagyományainak mára már csak halvány visszfénye van meg csupán, az elmúlt századok kultúrájának alig maradt nyoma.

EGRY KATALIN FORDÍTÁSA

Smuel Rafael *

A spanyol-zsidó irodalom kulturális kapcsolatai

Aspanyol-zsidó (ladino) irodalom immár közel fél évezrede élő, dinamikus irodalom. Speciális státusa kettős gyökérből fakad: az egyik az újlatin irodalom területe, a másik pedig az a sokféle formában megjelenő spanyol-zsidó nyelv, ahogyan azt a diaszpórában élő zsidók beszélnek.

Az 1492-es spanyolországi kiűzetés utáni zsidó letelepedések korában a spanyol-zsidó irodalom jó néhány változáson ment át. Miközben megőrizte a tradicionális spanyol irodalom kereteit, új, erősen zsidó bázisú irodalmi modellt alakított ki. Ez az irodalom, mint a népi irodalmak általában, a folyamatosság és az állandó változás jegyében fejlődött. Hatott rá mind a kiűzetés előtti korszak spanyol kultúrája és nyelve, mind a Balkánon és Észak-Afrikában, a zsidóság új letelepedési helyein élő népek nyelve és kultúrája.

A spanyol-zsidó (ladino) irodalomban két fogalom demonstrálódik a legvilágosabban: „kontinuitás és változás”. E fogalmak specifikusan jellemzik, hogy az irodalmi és népzenei tradíciók akkor bontakoznak ki, amikor azokat egyik nemzedék a másiknak szájról szájra adja tovább. Ez a kölcsönös összefüggés a spanyol-zsidó irodalmi tradícióban különösen az irodalom és a zene között szembeötlő. Ha a spanyol-zsidó népi irodalommal kapcsolatban használjuk a „kontinuitás és változás” fogalmát, akkor ez a priori ennek az irodalomnak a fő vonulatát tükrözi, mely egyrészt megőrzi ere-

deti forrását, másrészt pedig egy természetes és szükséges változásfolyamatot visz be az irodalmi vagy zenei szövegbe. A néprajzkutatásban eleven és nem megfagyott testnek definiálják a hagyományt, mely folyamatos változáson megy át. A tudósok mindazonáltal még nem egyeztek meg ennek a változási folyamatnak a definíciójában, ami a lényegét, a mérlegelés és kiértékelés lehetséges útját illeti.²

A GERONAI ISAAC EL CEC ZSINAGÓGA BEJÁRATA

A szerző a Bar Ilan egyetem előadója. Tanulmányát a *Múlt és Jövő* felkérésére írta.